

Asta Segmentale û Suprasegmental de Yewine-Vengê Zazakî

Segmental and Suprasegmental Levels Phonemes in Zaza

Ahmet Kirkan*

KILMNUS:

Amancê na xebate, yewine-vengê zazakî, asta segmentale û suprasegmentale de, goreyê krîteranê fonolojîyî, tewrê binbeşanê ci reyde îzahkerdiş o. Asta segmentale de parçeyî; suprasegmentale de elemanê ke parçeyan ser ra yê îzah bîyê. Parçeyî, zafane foneman û babetanê foneman ra pê yenê, mana îfade nêkenê. Labelê asta suprasegmentale de elemanî hece, çekuyî û cumleyan ra pê yenê, manayan îfade kenê. Na xebate de kitabanê ziwannasiye ra îstîfade bîyo, berhemanê zazakî ra nimûneyî deyayê. Na xebate ziwane nuşteki reyde sinordar a. Encamê na xebate, allofon û allomorfanê çekuyanê zazakî analizkerdişî de û xezîneya çekuyanê zazakî bi şeklêko zanistî tesbîtkerdişî de muhîm ê. Xêncê ney, elemananê asta suprasegmentale, goreyê qaydeyanê zanistî analizkerdişî zî encamanê muhîman ê na xebate ra yo.

Kilit Çekuyî: Zazakî, Segmental, Suprasegmental, Ziwannasiye, Fonolojî.

ABSTRACT:

The aim of this study is to explain the phonemes in Zazaki at the segmental and suprasegmental level, according to the criteria of phonology, together with their sub-branches. Segmental level fragments and suprasegmental supraegmental items are explained. Pieces consist mostly of phonemes and do not make sense. Elements of suprasegmental level; They consist of syllables, words and sentences, they make sense. In this study, linguistics books were used and examples of works written in

* **Unîversîteya Mardin Artuklu, Zankoya Edebîyatê, Beşê Ziwan û Edebîyatê Kurdkî, Dr. Öğr. Üyesi / Mardin Artuklu University, The Faculty of Literature, The Department of Kurdish Language and Culture. ahmetkirkan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3885-5218.**

Zaza are given. The study was limited to items standardized in written language. The results of the study are important in terms of analyzing Zazaca's allofon and allomorphs in their words and revealing their vocabulary scientifically. Also, considering the suprasegmental elements within the framework of certain rules are other important results.

Keywords: Zazaki, Segmental, Suprasegmental, Linguistics, Phonology.

1. DESTPÊK

Yewine-venğî, ziwanan de bingeyêkê binyadî yê. Nê elemanî fehmkerdîş û analizkerdişê ziwanan de wezîfeyêko muhîm îfa kenê. Fonemî ziwannasîya moderne de bingeyê ziwanan awan kenê. Serdemê modernî de teorîya fonemî reyde mîlherê ziwannasîye vurîyayo û ziwannasîye mîyanê zanistan de hîna cayêko muhîm girewto. Fonemî hete taybetmendîyan ra seba her ziwani tikûtena yê. Hete taybetmendîyan ra fonemêk nêmaneno fonemêkê bînî. Na bêhempayîye, vengane ziwanan pê ra cîya kena û ziwani sayeyê foneman xususîyetanê xo nişan danê (Kirkan, 2019).

Na xebate de ma do fonem yan yewine-vegan, goreyê asta segmentale û asta suprasegmentale tedqîq bikerê. Amancê na xebate, yewine-veganê zazakî tewrê binbeşan reyde, asta segmenatale û asta suprasegmentale de analizkerdiş o. Asta segmentale; *vokal, konsonant, allofon, morfem* û *allomorfi* ra pê yena. Mîyanê xebate de nê mefhumî do îzah bibê û seba her yewî nimûneyî do bideyê. Asta segmentale de ferqê ke mabênê fonem, morfem, allofon û allomorfi bi şeklêko baş bêrê fehmkerdîş û analizkerdiş, kes eşkeno derheqê çekuyanê zazakî de hîna analîzanê başan bikero. Ziwane standardê zazakî de pirsgerêko gird varyantê çekuyan ê. Varyantê çekuyan zafane vurîyayîşê vengane ra neşet kenê. Vurîyayîşê vengane allofon û allomorfan teşkîl kenê. Eke çekuyanê zazakî de allofon û allomorfi tesbît bibê, formê esilê çekuyan bivejîyê meydan, mabênê formê esil, allofon û allomorfan de ferq bêro tesbîtkerdiş, a game kes eşkeno derheqê xezîne û dewlemendîya çekuyanê zazakî hîna baş vejîyêna meydan. Ziwannasîye de asta segmentale de taybetmendîyê fizîkî yê vengane yenê etudkerdene. Na aste de mana çekuyan zêde muhîm nîya.

Asta suprasegmentale de elemanê ke parçeyan ser ra yê, yenê tehlîlkerdene. Na aste de *derb, ton, melodî, rîtm, lezîye* ûsn taybetmendîyê ziwani bi nimûneyan reyde îzah benê. Nê taybetmendîyan ra her yew, hetêkê ziwani rê îşaret kenê. Ziwane goreyê nê taybetmendîyan mana qezenc keno. Ziwane nuşteki de zî nê taybetmendîyî mana îfade kenê labelê ziwane fekkî de û ziwane rojaneyî de wezîfeyêko heyatî îfa kenê. Heman çekuye yan cumle, goreyê derbî, tonî, tiniyî, melodî ûsn mana cîyayan xo de hewênênê.

Ma hevî kenê ke encamê na xebate, sewbîna xebatan rê payandayêke amade bikero. Goreyê nê encaman kes eşkeno xebatanê ziwannasîye yê zazakî binirxno.

Cêr ra verî fonem û taybetmendîyê foneman îzah bîyê, elemanê asta segmentale rêze bîyê û dima zî elemanê asta suprasegmentale ameyê analizkerdene. Na xebate de seba foneman, îşaretê ke *teorîya fonemî* de şuxulîyayê ameyê pêşnîyazkerdene.

2. YEWINE-VENGÎ (YEKEDENG-SESBİRİM)

Seba mewcûdîyetê zîwanî, şerto ewil veng vetiş o. Nê vengê ke yenê vetene ganî terefê girewtoxî ra (keso ke hember de yo) bêrê fehmkerdîş û nê vengî yewbînî ra cîya bê. Qalîkerdişî rê organê qalîkerdişî; eşnawitişî ra organê eşnawitişî û nê heme prosesî ra bi şeklêko pêroyî mezgê însanî berpirsîyar o. Mîyanê nê prosesî de kamcîn veng do bi şekl a bivejîyo, vengê ke ameyê meydan çî şekl a do bêrê nîrx-nayene ûsn qeraran hemîne mezgê însanî dano (Erkman-Akerson, 2008: 121).

Mîyanê zîwanî de yewineya tewre hurdiya ke qabilîyetê mana cîyakerdişî xo de hewênena sey fonemî yan yewine-vengî yena namekerdene. Vengo ke şêno bêro testkerdiş û peymitiş sey fonemî name beno. Ziwanan de sey vokal û konsonantî di babetî fonemî estê. Her fonem, qet nêbo, ganî yew taybetmendîyê xo reyde fonemanê bînan ra cîya bibo. Yanî her fonem goreyê taybetmendîyanê xo bêhempa yo. Mîsale çekuyanê *mer* û *marî* de fonemê /e/ û /a/ mana vurînenê. Kes tîya ra fehmkeno ke fonemê /a/ û /e/ seyyewbînan nîyê û nê di fonemî cîya yê. Heman şekil de çekuyanê *ker* û *korî* de cîyayîya mana, seyyewbînan nêbîyayîşê fonemanê /e/ û /o/ nîşan dana. Cîyayîya fonetîke, cîyayîya semantîkî rê sebeb bena. Mabênê foneman de vurîyayîşêko hurdi zî bibo, mana çekuyan seranser vurîyêna. Çünke vurîyayîşê foneman reyde mana zî vurîyêna. Vurîyayîşê mana, binbeşanê bînan yê ziwannasîye rê tesîr keno. Cêr ra cîyayîya fonemîk û bêhempa bîyayîşê (seyyewbînî nêbîyayîş) foneman çend hebî nimûneyan reyde ameyê îzahkerdene:

Lêl (bulanîk) – lal (dilsîz) /ê/ ≠ /a/

Gonî (kan) – genî (kîrlî) /o/ ≠ /e/

Serd (soğuk) – kerd (yaptı) – derd (dert) – merd (öldü) /s/ ≠ /k/ ≠ /d/ ≠ /m/

Ca (yer) – cu (yaşam) /a/ ≠ /u/

Kal (ihtiyar) – mal (mal) – fal (fal) – xal (dayı) /k/ ≠ /m/ ≠ /f/ ≠ /x/

Mar (yılan) – mer (bel) – mor (mühür) /a/ ≠ /e/ ≠ /o/

Fonemî bi îşaretê // reyde yenê ramojnayene. Reya verêne na teorî terefê Courtenayî¹ ra ameya şuxulnayene û sey *teorîya fonemî* ameya namekerdene. Sey taybetmendîya cîyakere, tesbîtbîyayîşê vengî bîngeyê fonolojîya moderne teşkîl kerdo. Na taybetmendîya cîyakere çekuyan de zî şêna bêra tetbîqkerdene (Demir-

1 Jan Baudouin de Courtenay (1845-1929): Fonetîknaso Polonyayîj, ziwannas, rayberê fonetîk û fonolojî yo. Reya verêne ey taybetmendîyanê cîyakerê vengî ra behs kerdo. Teorîya fonemî terefê ey ra saz bîya. Sayeyê ey de fonetîk û fonolojî sey zanistî ameyê qebulkerdene (Vardar, 2002: 33).

ci, 2014: 65-66). Mîsale ferhenganê zazakî de çekuyê *belûwer, dikulik, fikfikoke, garo, keçelek, mîfirik, xapxapik, zerdo, zezur* sey nameyê mîlçikan yenê vîyartene. Labelê fonemê nê çekuyan cîya yê, o semed ra nê hetê fonetîkî ra mîlçikanê cîyayan îfade kenê (Grûba Xebate ya Vateyî, 2019).

2.1. Asta Segmentale

Segment, termêko parçeyî îfade keno. Fonolojî û fonetîk, eslê xo de elemanê segmentalan ser o vîndenê. Asta segmentale, ke bîngêyê ci fonemî teşkîl kenê, vurîyayîşê ke yewine-vengan de yenê meydan ser o vindena. Vurîyayîşo ke foneman de yeno meydan tena cîyayîya fonemîkî ra sebeb nêbeno, no vurîyayîş binbeşanê bînan yê ziwannasîye rê zî tesîr keno. Vengo ke mabênê hece yan çekuyan de hete manayî ra cîyayîye saz keno û fonolojî de sey yewine-vengo ke tewr hurdî yo, sey fonemî ya name beno. Fonem ziwanan de sey bîngêh yeno qebulkerdene û fonem xo de qabilîyetê cîyakerdîşî manayî hewêneno. Heme ziwanan de varyantê foneman estê. Varyantan de nuqtaya esasî vurîyayîşê mana ya. Eke çekuyêke yan heceyêke bi vurîyayîşê fonemî ya mana zî vurîyaya, o wext di hebî fonemanê cîyayan ra kes eşkeno behs bikero (Necmeddîn Ebdulla&Sebrî Elî, 2011: 71-72). Xususen zazakî de varyantî hem asta segmentale de hem zî suprasegmentale de zaf ê. Mabênê mintiqayanê zazakî de ge gane varyantî hende zêde benê ke, qalîkerdoxî yewbînan ra fehm nêkenê. Eslê çekuyan tesbîtkerdîşî û varyantan bi nê eslî ya girêdayîş de asta segmentala zazakî ganî baş bêro analîzkerdene.

Elemanê asta segmentale vokal, konsonant, allofon, morfem û allomorfan ra teşekul benê. Seba nê terman na xebate de çekuyê ke cêr ra yenê tercih bîyê. Cêr ra elemanê na aste ameyê rêze kerdene.

2.1.1. Vokal

Vokal, fonetîk û fonolojî de vengê ke bi şeklêko herikbar fekê însanî ra vejîyênê îfade kenê. Nê vengî sey *vokal, vowel, dengdêr, vengin, biveng* ûsn şeklan de yenê îfade kerdene. Zazakî de seba nê termî *vengin* yan *biveng* yeno vatene labelê ma tîya de termê *vokalî* şuxulnayo. Artîkulasyonê vokalan de fek yan tam yan zî nêman akerde yo. Na rewşe de yanî artîkulasyonê vokalan de eke hewa feke ra bivejîyo vengî *oral*, eke hewa feki ya pîya zincî ra zî bivejîyo vengî sey *nazal* yenê namekerdene

Tesnîfkerdîşê vokalan de sey *rewşa zîwanî* û *rewşa lewan* di hebî parametreyî estê. Vengê vokalî goreyê nê di hebî parametreyan yenê namekerdene. Hereketanê lewan û zîwanî taqîb û tesbîtkerdîşî zaf zor o. O semed ra namekerdîşê vokalan de krîterê eşnawitîşî û aletê akustîkî ke pozîsyonanê lewan bi teferuat teswîr kenê yenê şuxulnayene (Crystal, 2008: 517). Vokalî goreyê cayê artîkulasyonî, *akerde-girewtebîyayîşî* yan goreyê rewşa lewan yenê tesnîfkerdene.

Seba awankerdişê heceyan vengê vokalî hewce yê. Hetê fîzyoloji ra vokalî seba meydan ameyîşî û îstîhsalbîyayîşî astengdar nîyê. Qandê cû heceyêke de eke vokalêk bibo, hece eşkena bêra meydan. Çünke bi tena konsonantan reyde hece nêyenê awankerdene. Heme ziwananê dinyayî de hûmara vengênê vokalên, hûmara vengênê konsonantan ra kêma. Ahengê vengênê ke sey *harmonîyê vengênê* yeno namekerdene, hete fîzyoloji ra ahengdarîya vokalênê ziwani îfade keno (Demirci, 2014: 68-69). Ahengê vengênê seba asankerdişê yewbîyayîşî vengênê, yew prosesê asîmilasyonê fonetîkî yo (Bussman, 1998: 1227). Zazakî de 8 hebî vengê vokalî estê. Taybetmendîyê nê vengênê, mijarê na xebate nîya. O semed ra tîya de nêameyê îzahkerdene.

2.1.2. Konsonant

Vengê ke bi teqîn yan fîzekî ya yenê meydan sey konsonantî yenê namekerdene (Bussman, 1998: 237). Konsonantî bi şeklêko umûmî *goreyê cayê artîkulyasyonî, lerzîyayîşê pêlanê vengênê, teber vejîyayîşê hewayî, rayîrê hewayî* ûsn taybetmendîyan yenê dabeşkerdene (Demirci, 2014: 69). Vengê konsonantî fonoloji û fonetîk de, tesnîfkerdişê vengênê de bikar yenê û sey *konsonant, bêveng, dengdar* yenê namekerdene. Zazakî de seba nê tewir vengênê mefhumê *bêveng* yeno şuxulnayene û ma do na xebate de termê konsonantî bikar bîyarê. Hete fonetîkî ra, vengê ke yan tam girewtîş yan tengkerdişê rayîra hewayî reyde, bi şeklêko astengdar û fîzekî ya vejîyênê meydan sey *konsonant* yenê namekerdene. Seba meydan vejîyayîşê karakterê vengî yê konsonantan, vengêko vokal hewce yo. Yanî nê vengî xoserîye karakterê vengê xo nêşkenê nîşan bidê. Seba ke no karakter bivejîyo meydan, ganî konsonant û vokalî pîya bibê. Mîyanê vengênê konsonantan ra vengê ke hîn taybetmendîyanê vokalênê xo de hewênênê sey *semi-vokal* yan *semi-konsonant* yenê namekerdene (Crystal, 2008: 103). Konsonantî hete fonoloji ra hîna zêde bi asîmîlebîyayîşî ya ahengê vengê tesîs kenê.

2.1.3. Allofon

Allofon sey bin yewine-veng yeno qebulkerdene. Termê allofonî, seba îfadekerdişê dîmenanê cîyayê vengênê qalîkerdişî yeno şuxulnayene. Vengê qalîkerdişî zaf sebaran ra vurîyênê. Bi îfadeyêko bîn varyantê şenberî yê foneman sey allofonî yenê namekerdene (Bussman, 1998: 43). Allofon sey fonemêko bîn xo nîşan bido zî eslê xo de allofonî fonemê cîyayî nîyê; dîmen yan vatişê heman fonemî yê. Allofon cîyayîya manayî saz nêkeno, cîyayîya ey tena asta vengî de ya. Vengê ke mîyanê pergâlê ziwani de ca gêne zafane yew şekil ra nêyenê meydan. Yewine-vengo tewr hurdi foneman de dîmeno ke cîyayîya manayî îfade nêkeno sey allofonî yeno namekerdene (Yunis Mihyeddîn, 2013: 80). Allofonî mîyanê pergâlê ziwannasîye de kewaneka koşeyin de [] yenê ramoynayene (Demirci, 2014: 67). Zazakî de zî allofonê foneman estê. Zazakî cîya mintiqayan de yena qalîkerdiş

û mabênê nê mintiqayan de têkilîyêka xurte çin a. Heman dem de zazakî cîya alfabe-yan reyde yena nuştene. Nê sebebî û sewbîna sebebana ra vatiş û nuştîşê zazakî de allofonî bi şeklêko siruştî yenê meydan. Alfabe-ya Kurdo-Arabîk taye vengê ke zaf sembolan a yenê mojnayene, alfabe-ya latînkî de tena bi yew sembol reyde yenê nîşandayene. Eke nê vengî cîyayîya manayî saz nêkerê sey allofonî ya yenê qebulkerdene. Cêr ra taye nimûneyê allofonan de-ya-ye:

Kaş – kas [ş] = [s]

Jew – yew [j] = [y]

Sukic – sukij [c] = [j]

Huşk – wuşk [h] = [w]

Mahîne – mayîne [h] = [y]

Têkilîya ke mabênê nê allofonan de ya sey *vurîyayîşo serbest* yena name kerdene. Nê allofonî heman ortamê fonetîkî ra vejîyênê û mana çekuye nuvurînenê. Nê her di binbeşê allofonî, vera yewbînan şênê bêrê şuxulnayene. Mîyanê ferhengana de seba her di formana zî nimûneyî estê.

Grûba dîyine ya allofonan, cîya dîmenê heman fonemî îfade kenê. Nê vengî hete artîkulasyonî ra embrîyanê yewbînan nîyê labelê sey cîya dîmenê heman fonemî vejîyênê û sey allofonî ya yenê qebul kerdene. Têkilîya ke mabênê nê vengana de ya sey *vilabîyayîşo temamker* yeno name kerdene. Zazakî de zî nimûneyê ney estê.

Her [h] – tehl [h]

Tadayene [t] - tam [tʰ]

Zabita [z] - zulm [ð]

Hûmara allofonan, hûmara vengana alfabe-yanê standardî ra hîna zêde ya. Ziwanî, heme allofonanê vengana alfabe de nêşkenê nîşan bidê. Nuşte û xebatanê ziwannasîye û folklorî de allofonî bi IPA (Alfabe-ya Mîyannetewî ya Fonetîkî) reyde derbasê nuştayî benê (Demirci, 2014: 68). Alfabe-yanê standardan de heme allofonanê ziwana nîşandayîş mumkun nîyo. Taye allofonî lokalî heta taybetê şexsan şênê bibê. Allofonan derbasê nuştayî kerdiş, dewlemendîya ziwana îşaretkerdişî de û na dewlemendîye seveknayîşî de zaf muhîm o. Sayeyê IPA heme ziwananê dinyayî de heme vengê însanan eşkenê derbasê pergale nuşte-ki bibê. Çünke fonolojî de muhîm vengê, alfabe qasê vengana muhîme nîya.

2.1.4. Morfem

Yewbîyayîşê çekuyan de yewineya tewr hurdî ya ke manadar a sey morfemî yena namekerdene. Herçiqas fonemî mana bivurînenê zî fonemî xoser barkerdoxê mana nîyê. Grûba vengana ya manayine, mana vurînayoxe û mana yewkerdoxe

sey morfemî yena name kerdene. Morfemî bi şeklêko umûmî sey *morfemê ke xoserî vejîyênê meydan* û *morfemê ke sewbîna çekuyan reyde yenê meydan* di beşî yê. Morfemê ke xoserî vejîyênê meydan sey *morfemê esîlî* name benê. Nê morfemî xoserî manadar ê û xoserî yenê şuxulnayene, mîyanê cumle de sey elemanê cumle yenê karardene. Zazakî de morfemê sey *rî, cu, bê* xoserî eşkenê bêrê û şênê elemanê cumle bibê. Morfemê ke xoserî nêşkenê bêrê sey *morfemê girêdeyayî* yenê namekerdene. Nê morfemî xoserî tena nêyenê şuxulnayene labelê viraştîşê sewbîna morfeman de wezîfe gêne (Umer Emîn, 2011: 64-65). Kurdkî de morfemê *-kar, -ker, -mend, -dar, -der, -in, seba, çunke* sey morfemê girêdayeyî yenê namekerdene. Nê morfemê xoserî nêbenê û tena mana îfade nêkenê labelê gama ke sewbîna çekuyan reyde yenê tehet, înan reyde mana îfade kenê. Zazakî de gireyê îzafeyî û gireyê viraştîşê çekuyan nê tewir morfeman ra yê.

Morfemê ke xoserî mana îfade nêkenê labelê bînayê çekuyan de wezîfe îfa kenê sey *morfemê gireyî (morfemê îlaweyî)* yenê qebulkerdene. Morfeman serranê 1940î ra dima warê fonolojî de dest bi cagirewtîşî kerdo. Badê Bloomfieldî morfemî ziwannasîye de ameyê tetbîqkerdiş û nê tetbîqatan analizê doneyan de taye zorîye peyda kerda (Crystal, 2008: 313-314). Cigêrayîşê morfeman, bînayê ziwanişê tedqîqkerdiş o. Xêncê cigêrayîşanê bînayê mana yê ziwanan, heme acigêrayîşî mijarê morfolojî yê (Karaağaç, 2013: 193). Morfem zî şeklo ke fonolojî de cîyayîya manayî saz keno.

2.1.5. Allomorf

Varyantê şênberî yê morfeman sey allomorf yenê qebulkerdene. Mabênê allomorfan de têkilîyêka manayî û halê yewbînan temamkerdişî esto. Cîya varyantê morfeman sey allomorf yenê namekerdene. Nê varyantî heme sey allomorf qebul benê. Mabênê allomorfan de ahengê vengî esto (Bussman, 1998: 43). Mîsale tirkî de allomorfê gireyê zafhûmarîye sey *-lar* û *-ler* di hebî yê. Reyna tirkî de allomorfê gireyê demê vîyarteyê dîyarî sey *-dı/-di, -dul/-dii, -tı/-ti, -tu/-tü* 8 hebî yê. Hete morfolojî ra allomorfî pê ra cîya bêrê wendene zî cîya manayan îfade nêkenê. Sorankî de cîya şeklê ke heman manayî îfade kenê estê (Yunis Mihyeddîn, 2013: 129). Zazakî de seba *morcela/karınca* sey *morcela, morceli, miclewri, mijlewri, mijloli, miclor, miclol, mijlor, mijlori, mijlowri, mijmewli, micmewl, mîyercila, mocla, mojela, mojla, muejla, mojle, molcela, molcila, moncle, morcila, muercela, muerceli, mercueli, merjêlû, merjueli, morzela; mijlewreki, mijloki, milorçike, muloçike, muloçike, muleçike* 34 hebî allomorfî ameyê tesbîtkerdene (Grûba Xebate ya Vateyî, 2019: 9).

Zazakî de çekuyî goreyê mintiqayan zêde vurîyênê, o semed ra zazakî de allomorfê çekuyan zaf ê. Tena nimûneya corên de ney, zaf çekuyan de na rewşe esta. Xususen hedîseyanê vengî de mîyanê çekuyanê zazakî de kes eşkeno allomorfan tesbît bikero. Na rewşe dîyalektanê bînan yê kurdkî de zî xo nîşan

dana. Mîsale sorankî de konsonantê /d/ sey allomorfo serbest yena şinasnayene û umûmen sey gireyê demê vîyarteyî yeno şuxulnayene; konsonanto nazal /n/ sey allomorfê /n/ yî yenê qebl kerdene. Eke di fonemî heman vengî îfade bikerê û manayî ser o tesîrê xo bibo, herçiqas yewbînan ra cîya bibê zî, sey allomorf yenê qebl kerdene. Sorankî de zî zaf nimûneyê allomorfan estê (Kemelêk Zimanewan, 2009: 207-208).

Teorîya fonemî, ya ke elemanê ci yê bingeyinî ameyê sînorkerdene, vengane ziwani yew bi yew analîz kena, mîyanê pergale ziwani de tesîrê nê vengane tedqîq kena û detayanê ziwani vejena meydan. Sayeyê teorîya fonemî ameyo fehmkerdîş ke ziwane tena elemanê qalîkerdîşî û eşnawitişî nîyo, heman dem de ziwane bînayêko wayîrê pergale yo. Teorîya fonemî bingeyê *fonolojiyê binyadgerîye* teşkil kena. Mabênê vengane ziwane de rêzêka *fonem>morfe>leksikon* esta. Ca vurînayîşê nînan mana orte ra wedarnena. Cêr ra zazakî de rêza fonem, morfem û leksikonî ameyo ramojnayene. Ganî îfade bibo ke morfem zazakî de teqabulê heceyî nêkeno. Morfeî de manadar bîyayîş kritero tewr muhîm o.

- E-w-r-o-m-a-k-e-y-e-d-e-n-a-n-n-ê-w-e-r-d.
(rêzebîyayîşê/sentagmaya fonemî)
- Ewro ma keye-de nan nê-werd.
(rêzebîyayîşê/sentagmaya morfemî)
- Ewro ma keye de nan nêwerd.
(rêzebîyayîşê/sentagmaya leksikonî)
- W-e-ş-a-n-x-a-n-e-y-î-a-c-i-g-ê-r-a-y-i-ş-a-n-r-a-d-i-m-a-k-i-t-a-b-ê-e-y-ç-a-p-k-e-r-d. (rêzebîyayîşê/sentagmaya fonemî)
- Weşan-xane-yî a-ci-gêra-yiş-an ra dim-a kitab-ê ey çap-kerd.
(rêzebîyayîşê/sentagmaya morfemî)
- Weşanxaneyî acigêrayişan ra dima kitabê ey çapkerd.
(rêzebîyayîşê/sentagmaya leksikonî)

Seke cor ra aseno eke cayê fonem, morfem û leksikonan bêro vurîyayene yan nê tewlihew bideyê, nê zafane mana îfade nêkenê. Sayeyê teorîya fonemî sey fonem, morfem, allofon, allomorf, etîmon (kok) bînayê parçeyinî û yewine-ziwani yê suprasegmentalî hîna bi şeklêkê xorînî ameyê tedqîqkerdîşî û heme taybetmendîyê nê elemanan ameyê analîz kerdene. Na rewşe seke nuqtayêke bi çar cîhetan a tarîfkerdîşî ra zîyade, tam cayê nuqte rastekê koordînatî ser o îşaretkerdîşî ya yew a. Eke goreyê rewşa ewilî yanî nuqta goreyê çar cîhetan bêra tarîfkerdîşî; mîyanê tarîfî de îfadeyê sey başûr, vakur, rojhelat û rojawanî muxleqî do ca bigêrê. Labelê eke nuqta goreyê rastekê koordînatî bêra tarîfkerdîşî tam cayê nuqta de bêro zanayene. Qandê cû asta segmentale û suprasegmentale de tesbîtkerdîşê elemananê ziwani seba ziwannaşîye û zanistî zaf muhîm o. Heman rewşe asta çekuye de yan asta raweyî de

zî xo ramojnena. Gama ke rawe ameyo tedqîqkerdiş kes vînenê ke karî bi nuansanê hurdîyan reyde yewbînan ra cîya bîyê. Mîsale îfadeyê *merdene*, *geberbîyene*, *wefatkerdene*, *rehmetşîyene*, *fewtkerdene*, *îrîthalkerdene*, *koçkerdene*, *silodeşîyene*, *beqanêkerdene* ûsn heme *merdişî* îfade kenê. Nê çekuyî heme *merdişî* îfade kenê labelê taye ci *dua* û taye ci *zewt* ê. Aspectê (dîmen) û kerdişê karan zî ziwannasîye de mijarê muhîm ê. Sayeyê teoriya ziwani, elemananê ziwani unsurê tewr hurdi zî ameyê analizkerdene û taybetmendiyê nê unsuran tesbît bîyê. Na teorî îsbat kerdo ke ziwani eşkeno hîna astanê cêrênan rê zî neql bibo; vengo ke bingeyê ziwani teşkil keno şeno bi qayde û prensîban reyde bêro îzahkerdene (Demirci, 2014: 69-73).

2.2. Asta Suprasegmentale

Acigêrayîşanê vengî de unsurê ke yew bi yew eşkenê bêre tedqîqkerdiş û vengani ser o şênê bêre îzahkerdiş sey *segmentî* ya yenê namekerdene. Fonoloji û fonetik zafane vengani parçeyan ser o xebitîyênê, o semed ra nê her di zanistî zî asta segmentalî temsîl kenê. *Fonem*, *morfem*, *allofon*, *allomorf*, *vokal* û *konsonantî* sey elemanê asta segmentale qebul benê. Çünke nê elemani mîyanê pergalê ziwani de yew veng û yew parçeyî ser o vîndenê. Sey *cumle* û *çekuye*, yewine-vengê ke zaf parçeyan ra yenê meydan elemanê asta suprasegmentale teşkil kenê. Unsurê asta suprasegmentale; *derb*, *melodî*, *dergiye*, *rîtm*, *ding*, *lezîye* û *tini* yo. Nê taybetmendiyî sey suprasegmentale yenê namekerdene çünke nê yewine-vengî çekue, komçekuye, cumle, paragraf ûsn yewineyan ra pê yenê (Toptaş, 2016: 638). Tetbîqato ke asta segmentale de tena vengani/parçeyan ser o yeno kerdene, asta suprasegmentale de yew ra zêde vengani ser o tetbîq beno. Unsurê suprasegmentalî siruştê vengî ra neşet nêkenê yanî nê taybetmendî eslê xo de çin ê. Nê unsurî goreyê waştîşê qalîkerdoxî/dayoxî yenê meydan û hedîseyê vengani yê asta dîyine yenê namekerdene. Unsurê asta suprasegmentale heme sey *prosodî* (*bürün*) yenê zanayene. Nê her di mefhumî se ra se eynî nebê zî, cayê yewbînan de yenê şuxulnayene (Demirci, 2014: 81). Prosodî sey binbeşê fonoloji yeno qebulkerdene.

Sayeyê elemananê suprasegmentale hestê sey; henek, qerf, ters, şaşbîyayîş, pers, kêfweşîye, heyret, hurdi vînayîş ûsn yenê îfadekerdene. Zazakî de rayîra perskerdişî ra yewe zî derb a. Ge gane mîyanê cumle de gireyê persî çinbo zî sayeyê derbî cumle de pers yeno meydan. Heman çekuye yan cumle bi îfadekerdişê cîya şeklan, ma eşkenê hestanê cîyayan îfade bikerê. Mîsale cumleya *“Ti do bigîrê.”* sey *“Ti do bigîrê?”* îfade bikerê, pers yan waştîşî; eke heman cumle heceyan rê teqşîm bibo û bi no şekil *“Ti do bi gî rê!”* ferman û tehdît yeno îfadekerdene. Yanî qalîkerdoxî/dayoxî, goreyê îmkananê asta suprasegmentale hestanê îfade kenê û her qalîkerdox bi şeklêko aktîf elemananê asta suprasegmentale bikar ano. Ziwananê yew heceyan de unsurê asta suprasegmentalî, xususan derb, zaf muhîm ê. Qalîkerdoxê ziwananê yew heceyan, zafane nê unsuran reyde xo îfade kenê. Kitabanê gramerê kurdî û xususan berhemanê zazakî de unsurê

asta suprasegmentale nêameyê analîzkerdene. Reyna zî nê berheman de mijarê derbî biteferuat ameya îzahkerdene. Tîya de unsurê asta suprasegmentale ra derb nêameyo îzahkerdene. Zazakî de derb mijarêko derg o û terefê ma ra derheqê derbî de xebatêka cîya ameya kerdene. O semed ra tîya de reyna derb îzah nêbîyo (Kirkan, 2020).

2.2.1. Ton

Qalîkerdişî de berzbîyayîş û nizmbîyayîşê pêlanê vengî sey *tonî* yeno namekerdene. Demê qalîkerdişî de berzbîyayîş û nizmbîyayîşê vengî de taybetmendîyê *tîz* û *basî* yenê meydan. Ton, qalîkerdişî de sey cîyakerê manayî wezîfe vînenê (Hengirmen, 2009: 362-363). Na taybetmendî frekansê lertzîyayîşê pêlanê vengî reyde têkildar o. Ton sey *monoton*, *tono berzbîyaye*, *tono nizmbîyaye*, *tono berz-nizm bîyaye* û *tono nizm-berz bîyaye* 5 beşan ra pê yeno. Zaf zıwanan de cîyabîyayîşê manayî sayeyê tonî de yeno meydan. Qalîkerdoxî, qiseykerdişî de nê babetanê tonî ra hebêk yan çend heban eşkenê bişuxulnê. Seke cor ra zî îfade bî, zıwananî sey *çînkî*, *taylandkî*, *tîbetkî*, *vîetnamkî* ûsn zıwananê yew heceyan de ton û fonksîyonê tonî zaf muhîm ê (Demirci, 2014: 85).

Hece û çekuyan de derbî pê peya yenê û tonî; tonî zî kom benê û melodîyî anê meydan. Ton cîyakerê manayî yo û heman dem de ton hestan zî bi vengî reyde îzah keno. Qalîkerdox/dayox sayeyê tonî, hestanê xo neqlê goşdaroxî/girewtoxî keno; goşdarox zî tonkerdişê qalîkerdoxî rê dîqet keno û peyama ey fehm keno. Eke vengê qalîkerdoxî bi şeklêko akustîk bêro tedqîqkerdiş, vejîyêno meydan ke qalîkerdişî de mabênê hest û frekansê vengî de têkilîyêka xurte esta. Goreyê acigêrayişan, mabênê ton û hestan de nîsbetêko rastên esto (Coşkun, 2010: 206-208). Eynî cumle yan çekuye bin tesîrê cîya hestan de bi şeklanê cîyayan yenê tonkerdene, goşdarox zî goreyê tonî manayanê cîyayan fehm keno.

Tonê ke wayîrê cîya frekansanê bêrê têhet na rewşe senînîya tonî zî vurînenê. Eke frekansî berz bibê tonê berzbîyaye, frekansî kêmbibê tonê nizmbîyaye, frekansî her tim yew aste de bêmonoton, frekansî berz-nizm bibê tonê berz-nizm bîyaye, frekansî nizm-berz bibê tonê nizm-berz bîyaye yeno meydan. Mîsale cîya vatişê cumleya “*Ti senîn mi kenê xo vîr ra.*” Kes eşkenê hersî, şaşbîyayîşî, gazincî, persî ûsn hestan îfade bikero. Goreyê hestî *tonê vengî* yeno eyarkerdene. Vatişê na cumle de berz, nizm yan yew aste de bîyayîşê tonî, hestanê qalîkerdoxî îfade keno. Monotonîye zafane bêzarîye û xemsarîye de yeno şuxulnayene. Vengî de xêzê frekansî yewbînan ra cîya benê çünke xêzê grafîkî yê frekansî goreyê peyama komunîkasyonî yenê eyarkerdene (Coşkun, 2010: 210).

Şidet û frekansê tonîye ancax laboratuwaran de bi cîhazanê qeydkerdişî û peymitişî vengî reyde şênê bêrepeymitene. Peymitişê ke tena bi goşan reyde yenê kerdene, seba fehmkerdişê peyama û hestanê qalîkerdoxî bes ê labelê bi no şekl a

şîdet û frekansê tonî nêyenê peymitene. Ton, frekans û şîdetê tonî tamamê cumle û qalîkerdişî ser o tesîr keno. Ton, zafane cumleya verê xo ra tesîrdar beno û cumleya dimayêne ser o zî tesîr keno. Zazakî de tesîrê, frekans û şîdetê tonî ser o xebatêka akustîke ameya kerdene. Na xebate de tonî ser o tesîrê hestan ameyo nîşandayene (Kirkan, 2019).

Gedeyo ke ziwane dayîkî bander beno bi ton û derbî reyde ziwani muse-no. Gama ke maya ci ey rê vana *meke* o goreyê ton û derbê maya xo, na cumle analîz keno û goreyê ey hereket keno. Çünke gede ziwani tena herf û çekuyan reyde (elemananê asta segmentale reyde) bander nêbeno. Heman dem de gede unsuranê asta suprasegmentale zî hişê xo de şuxulneno û mîyanê cumle de mana nimateyan zî analîz keno.

Cêr ra goreyê konteksê cumle manayê ke înterjeksîyonê *hayî* xo de hewêneno ameyê ramojnayene. Manayê ke no înterjeksîyon xo de hewêneno zaf ê û kes eşkeno nê nimûneyan hîna zêde bikero. Tena înterjeksîyonî ney, çekuyê ke mîyanê pergale ziwani de ca gêne, goreyê tonî zaf manayanê cîyayan eşkenê bigîrê.

Çekuye	Cumle	Mana
ha	Ha, eynî winî yo.	Tesdîqkerdişî ifade kena.
ha	No senîn o ha?	Perskerdişî ifade kena.
ha	Ha, zaf ecêb!	Ecêbmendişî ifade kena.
ha	Ha tamam, ame mi vîr.	Vîrîameyişî ifade kena.
ha	Ha, Yusuf ewro amebî.	Cewabdayişî ifade kena.

Tablo 1: Zazakî de Ton

Ziwan tena nuşteyî ra îbaret nîyo. Ziwan, ganî bi şeklêko pêroyî bêro tedqîq kerdene. Seba ziwani ganî korpusêk amade bibo û mîyanê nê korpusî de yewine-ziwani bi şeklêko pêroyî tesbît û analîz bibê. Taybetmendiyê ziwane nuşteki goreyê taybetmendiyane ziwane fekkî hîna rehet yene tesbîtkerdene. O semed ra taybetmendiyê ziwane fekkî ganî bi şeklêko xesas tesbît bibê. Sayeyê spektogramî veng û lize vengê bi şeklê grafikan yene mojnayene. Reyna spektogramî elemananê asta suprasegmentale xususen derb û tonî, bi şeklêko taybet derbasê nuşteyî benê. Mîsale zazakî de gama ke vokalê /a/ seba *îqazkerdişî* bêro vatene û seba *heyretmendişî* bêro vatene spektogramê vengî de yewbînî ra cîya yene xêzkerdene. Spektogramî ganî laboratuwaran de û cîhazanê taybetan reyde qeyd bibê. Vengê ke bu cîhazanê qeydî reyde ameyê qeydkerdiş ganî bi bernameyanê taybetan yê analîzê vengî reyde analîz bibê. Nê bernameyan de taybetmendiyê sey *spektogram*, *pêla vengî*, *fişarê vengî*, *frekansê formantî*, *perde* ûsn taybetmendiyî sey grafîkî derbasê nuşteyî benê û vengî bi şeklê muqayeseyî şene bêre analîzkerdene.

Nê bernameyan de zaf parametreyî yenê peymitene. Tena parametreyê tonî, vurînayîşî nê heme grafîkan rê bes o.

2.2.2. Melodî

Mîyanê cumle berz yan nizmbîyayîşê tonî sey *melodî* yena namekerdene. Derb hîna zêde asta yewine-vengî de, ton hîna zêde asta çekuye de qewimîyeno. Labelê melodî skalayêka hîna hîra de û asta cumle de yena meydan. Melodî û ezgî he-man mana de yê û nê mefhumî hem qalîkerdişî de hem zî muzîkî de şuxulîyênê. Melodî qalîkerdişî de yena meydan hestanê qalîkerdoxî hîna tesîrin îfadekerdişî de şuxulîyena (Demirci, 2014: 86). Melodî mîyanê cumle de ahengêk tesîs kena û tesîrê peyama qalîkerdoxî/dayoxî zêdenena. Peyamo ke bê melodî bêro îfadekerdiş herçiqas cayê xo bireso zî tesîrê xo zaf kêman beno heta tu tesîrêk peyda nêbeno.

Parçeyanê cumle ke goreyê fikr û hestanê qalîkerdoxî ameyê afirnayene de, sayeyê elemananê asta suprasegmentale, melodî bar bena. Melodî; *derb, ton, mana eslî û talî ya çekuye û kom-çekuyan, dergîya vatişê çekuye yan cumleyan, dergîya dîngan û cayê ci, şidetê vengî û frekansê ci* ûsn taybetmendîyan îfade kena. Nê unsurî cumle de melodî û taybetmendîyanê melodîkan saz kenê. Ton û derb xususen çekuye û cumleyan de benê labelê melodî qalîkerdişî hemeyî gêna xo mîyan (Coşkun, 2010: 221; Hengirmen, 2009: 178). Melodî hestanê qalîkerdoxî îfade kena. Sayeyê melodî taybetmendîyê ke teberê sentaksî de manenê, yenê neqlkerdene. Heme zıwanî melodî û unsuranê bînan mîyanê zıwanî de şuxulnenê labelê zıwanê nuşteki de nê taybetmendî nêyenê ramojnayene (Beşer, 2000: 533-534).

Qalîkerdişî de yan zıwanê nuşteki de, unsuranê melodî bi qaydeyan a girêdayîş û melodî rê qaydeyî tesbîtkerdiş zehmet o. Rewşa ke qalîkerdox tede yo, sîrayetê melodîya qiseykerdişî zî kena. Qalîkerdoxê kurdkî, qiseyîkerdiş de goreyê xo taye melodîyan şuxulnenê. Qalîkerdoxê kurdkî û xususen zazakî hem veng a hem zî hetkarî ya zıwanê bedenî ya melodî tesîs kenê. Cêr ra hestê ke sayeyê melodî yenê îfadekerdiş û nê hestan rê cumleyêke nimûne deyaya. Bi hetkarî ya zıwanê bedenî (jest, mîmîk, hal, hereket ûsn) melodîya cumle mana îfade kena û qalîkerdox hestanê xo îfade keno. Nê îfadekerdişî û manakerdişî de unsurê bînî yê asta supra-segmentale zî ganî bêre hesabkerdene. Cêr ra hestê ke bi melodî reyde yenê îfade kerdene û nê îfadekerdişî de rewşa bedenî ameyo îzah kerdene.

- Hêrs (öfke): Derbî hîna berz yenê vatene, edeleyê rî û wucudî ancîyênê.
Ez, qet ney wina qebul nêkena!
- Ters (korku): Derbî hîna berz yenê vatene, edeleyê rî û wucudî lerzene, qelb hîna leze dano piro.
Dayêêê! Kes çin o.
- Nezaket (nezaket): Zıwan hîna kîbar, nerm û letîf yeno şuxulnayene.
Keremê xo ra, a qeleme bide mi.

- Tewayene (incinme): Derban de gazinc û şikîyayîş hîs beno.
Mi no to ra qet nêpawitêne.
- Xem/Qehr (üzüntü): Derbî hîna nizm, monoton, zeîf û lertzok ê.
Werrekna ê rojî reyna apey bêrê.
- Nefret (nefret): Konsonantê sertî û teqînayoxî yenê şuxulnayene, dindanî şidênayênê, edeleyî rî lizenê.
Qey, o ney mi rê veradano.
- Kêfweşî (mutluluk): Veng yeno berzkerdiş, fonemî derg vajîyênê.
Ewro gedeyê ey ame dinya.
- Şerm (utanma): Veng beno hîra û teng, bi şeklêko lertzok vejîyêno.
Ez taye pereyî deyn a wazena.
- Şaşbîyayîş (şaşkınlık): Veng bi şeklêko nizm-berz bîyaye û giran giran vejîyêno (Karaağaç, 2018: 108-110).
Ellah Ellah! Sebî şîma yaw!

2.2.3. Rîtîm

Rîtîm çekuyêka yunankî ya û bi mana sîmetrî, tekrarbîyayîşî yena. Mîyanê pergale zîwanî de, bi şeklêko perîyodîk tekrarbîyayîşê taye taybetmendîyanê vengî sey rîtîm yeno namekerdene. Rîtîm hîna zêde cumleyan de vejîyêno meydan (Hengirmen, 2009: 308). Metnê ke yenê wendene eşkenê mensur yan menzum bibê. Metnêko asta dîyine yan hîrêyine, wendişî de metnê asta yewine ya eynî aste de bibo yan astêka paralele de bêro wendişî rîtîm saz beno. Rîtîm hîna zêde şîran de yanî metnanê menzuman de esto. Cayê ke rîtîm çino sey *aritmî* yeno namekerdene (Demirci, 2014: 85). Cêr ra şîra M. Malmîsanijî ra qismêk deyayo. Na şîre de rîtîm çekuya *çeharî* ser o yo.

“Zera mi,
cenîya **çeharmêrde**,
birîna **çeharçime**
û dara **çeharşax** a.” (Malmîsanij, 1988).

2.2.4. Ding

Qalîkerdiş de seba nefesgirewtîşî û mana cîyakerdişî vindertiş yan pawitiş sey *dingî* (*durak*) yeno namekerdene (Toptaş, 2016: 706). Qirpiçike de û venganeya fekkî de, tewr kêmi yew asteng peydabîyayîş a vengo ke yeno meydan sey ding name beno. Qalîkerdişî de ge gane badê dingî konsonantê teqînayî (*plosive*) yenê meydan. Heman şekil de hedîseyanê (rûdanê) vengî ra *labîalîzasyon*, *lateralîzasyon*, *nazalîsyon*, *velarîzasyonî* zî sey dingî yenê qebulkerdene (Bussman, 1998: 1124). No ding yewineyanê segmentalan de yeno meydan. Yewineyê asta suprasegmentale de dingo ke yeno meydan seba manayî cîyakerdişî yan seba nefesgirewtîşî yo.

Mîyanê nuşteyan de vîrgul yan xalwendîyê bînî wezîfeyê dingî vînenê. Çünke nuşteyan de vîrgul nefesgirewtîşî ya hemerj o (Demirci, 2014: 84). Kurdî de dingî yewine-vegan reyde têkildar o, cayê vengê bivurîyo mana cumle zî vurîyena. Heman rewşê tirkî, îngilîzkî ûsn zîwanan de zî esta. Cêr ra nimûneyê zazakî deyayê, nê nimûneyan de bi bedilîyîşê cayê dingî mana cumle vurîyena.

Biwane / sey babîyê xo her mebe.

Biwane sey babîyê xo / her mebe.

Ewro / meşt ra dima yeno.

Ewro meşt ra dima / yeno.

Kitab / wendişî ya nêqediyeno.

Kitab wendişî ya / nêqediyeno

Mektebî ra dima / a rayîre ra meşo.

Mektebî ra dima a rayîre ra / meşo.

Seke cumleyanê corênan ra yeno fehmkerdiş, zazakî de bi vurîyayîşê cayê dingî reyde manaya cumle zî bedilîyena. Ge ge bi vurîyayîşê dingî reyde cumle tam mana meqlûbe hewênena. Zafane zî bi vurîyayîşê cayê dengî cumle mana cîya îfade kena. Mîyanê qalîkerdişî de yan nuşteyî de cayê dîngan goreyê peyama qalîkerdoxî yan nuştoxî yeno tayînkerdene.

Dingî heman dem de termêko edebî yo û şîranê folklorîkan, klasîkan de sey *wezin* yeno qebulkerdene. Şîran de badê heceyanê hûmare dîyarkerdeyan dingî estê labelê taye şîran de dingî nêbenê (Demirci, 2014: 84). Cêr ra şîra Mela Mehemmed Elî Hunî ra beşêk deyayo. Na şîre bi weznê heceyê 7+7 ya nusîyaya. Badê 7 heceyan dingî esto. Labelê na şîre badê dîngan şena bêra teqşîmkerdiş, o wext sey çarîne yena hesabkerdene.

“Wazin vayey xu akî / Biwan îni zazakî: 7+7

Neqeqşnayo pey hâkî / Tadayo sey tur sakî: 7+7

Edebîyat xu biwan / Eqîdey xu rind bizan: 7+7

Ti ben kamil yew însan / Ti ben yew ehlî îman.”: 7+7 (Elî Hunî, 2004: 7-8)

2.2.5. Lezîye

Yew demo dîyarkerde de yanî yewine-dem de hûmara çekuyanê ke yenê vatenê sey *lezîye* (*hız*) yena namekerdene. Qalîkerdişêko normal de însanî deqayêke de mabênê 125 û 175 hebî çekuyî vanê. Lezîya qalîkerdişî goreyê *kesî*, *ciwakî*, *ortamî* û *zemanî* vurîyena (Demirci, 2014: 85). Çekuye yan cumleyê ke zaf leze vajîyayê yan zaf hêdî vajîyayî/ameyê telefuzkerdiş heta goşdaroxî ra nêyenê fehmkerdene. Peyama qalîkerdoxî seba ke terefê goşdaroxî ra bêra fehmkerdiş ganî qalîkerdox lezîya qalanê xo zaf baş eyar bikero.

2.2.6. Tini

Senîniya (keyfîyetê) vengî ke vengî sewbîna vengana ra cîya kenê sey *tini* (*tni*) ya yena namekerdene. Tini reng û nasnameya vengî ya. Di kesê ke heman ton de û heman lezîye de qalî kenê, sayeyê tini de yewbînan ra cîya benê (Demirci, 2014: 86). Spektogramî de taybetmendîya akustîk-fîzîkî ya vengana yanî tini, goreyê vurîyayîşê frekansî û cîya frekansan de vilabîyayîşê fişarê vengî reyde yena temsîlkerdene. Hûmare, rêze û fişarê her vengî cîya yo û nê taybetmendî tîniyî saz kenê. Nê xususîyetî û sey ney taybetmendîyî tîniyî teswîr kenê (Bussman, 1998: 1201). Tini vengana yewbînî ra cîya keno. Kes nêşkeno vajo ke tini yew beşêk ra teşekul keno. Fişarê vengî her Mewcûdî, fişarê vengî yê mewcûdanê bînan ra cîya yo. Spektogramana de nê taybetmendî vejîyênê meydan û kes eşkeno nînan analîz bikero.

3. ENCAM

Na xebate de, zazakî de elemanê asta segmentale û asta suprasegmentale ameyê tedqîqkerdene. Nê her di astî zî wayîrê zaf elemanan ê. Her yew aste de taybetmendîyê muhîmî estê ke nê taybetmendî bi şeklêko hîna aktîf û ergonomîk şuxulîyayîşê zîwanî tesîs kenê. Gama ke behsê zîwanî beno *herf*, *sembol*, *veng* ûsn xususîyetan ra hîna zêde behsê çîyan beno. Di terefê zîwanî estê ke nînan ra yew *hetê fîzîkî* yo. No hetê zîwanî kêma-zêde herkesî de bi heman şeklî de yeno meydan. Labelê terefê bîne zîwanî, *hetê ciwakî* yo. Asta segmentale û asta suprasegmentale bitaybetî no hetê zîwanî xo nîşan dano. Çunke hetê fîzîkî yê zîwanî dîyar ê, kesêk ra kesê bîni zêde nêvurîyênê. Hetê ciwakî zî goreyê *kes*, *dem*, *mekan*, *ciwake* ûsn dîyardeyan vurîyênê. Nê her di astan reyde zîwan wezîfeyê xo yê eslî ano ca. Hem asta segmentale hem suprasegmentale zafane bi qalîkerdişî û zîwanê fekkî reyde têkildar ê. Zîwanê nuştekî de nuştoxî, cumleyan goreyê peyama xo rêze kenê. Zîwanê fekkî de yan rojane de qalîkerdoxî goreyê hestanê xo, heman sentaksî ya, cumleyan cîya kontekstan de şuxulnenê. Mîyanê xebate de nînan rê nimûneyî de yayî. Nê nimûneyan ra vejîyêno meydan ke, asta segmentale û asta suprasegmentale heme erkanê xo reyde zazakî de ca gêne. Sayeyê elemananê asta suprasegmentale terefê ciwakî yê zîwanî baştir vejîyêno meydan, qalîkerdoxî zîwanî tesîrin şuxulnenê.

Zîwan mîyanê prosesî tarîxî de bi şeklêko siruştî vurîyêno, mîyanê zîwanî de varyantî saz benê. Mîyanê nê prosesî de çekuyê vîndî benê û çekuyê neweyî yenê meydan. Ge gane mabênê çekuyê û varyantî de hende ferqêko gird peyda beno ke, kes nêşkeno beyntarê çekuyê û varyantê ci de eleqeyêk bivîno. Nê varyantî zafane bi allofon û allomorfi ya yenê îfadekerdene. Na xebate de nê her di mefhumî ameyê îzahkerdişî û seba her yewî nimûneyî de yayê. Ferqo ke mabênê çekuyê û varyantî de baş fehm bibo, zazakî hete leksîkolojî ra zî hîna başerî şêna

bêra analîzkerdene. Na xebate de tena çend hebî nimûneyî deyyayê labelê hûmara nê nimûneyan kes eşkeno bizêdeno.

Verê cû derheqê derbê çekuyanê zazakî xebatêka musteqîle terefê ma ra amebî kerdene. O semed ra tîya de mijarê derbî tekrar nêbîyo. Asta segmentale de vokal, konsonant, allofon, morfem û allomorf bi nimûneyan reyde îzah bîyê. Labelê elemanê asta segmentale hende tena nîyê. Nê taybetmendîyê sînorê na xebate de nîyê. Heman şekil de asta suprasegmentale de ton, melodî, rîtm, ding, leziye û tini bi şeklêko xulasa ameyê îzahkerdene. Xususen na aste de mana yena meydan û asta suprasegmentale sey cîyaker û sazkerdoxê mana kes eşkeno binawno. Seba elemananê na aste kes eşkeno zaf nimûneyan bido. No warêko zaf serbest o. Dînamîkê ke qalîkerdoxî ser o tesîr kenê, çi dînamîkê zereyî çi teberî, heme qiseykerdişê ey ser o tesîr kenê. Heman şekil de dînamîkê goşdaroxî fehmkerdişê peyama qalîkerdoxî de tesîrê goşdaroxî kenê. Tîya de çend hebî nimûneyan reyde na rewşe îzah bîya labelê kes hestanê însanî rê nêşkeno sînorêk xêz bikero. Qandê cû kombînasyonê şuxulnayîş û fehmkerdişê zıwanî zî bêsînor o.

4. ÇIMEYÎ

Beşer, K. (2000). *İlmu'l-Eswat*. Kahire: Daru Xerib.

Bussman, H. (1998). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. New York: Routledge.

Coşkun, M. V. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat.

Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell.

Demirci, K. (2014). *Türkoloji İçin Dilbilim, Konular Kavramlar Teoriler*. Ankara: Anı.

Elî Hunî, M. M. (2004). *Mewlid & Yusuf û Zelîxa & Qesîdeyê Kerbelayî*. İstanbul: Vate.

Erkman-Akerson, F. (2008). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*. İstanbul: Multilingual.

Grûba Xebate ya Vateyî (2019). *Sözlük Türkçe-Kırmancca (Zazaca), Ferhengê Tirkî-Kirmanckî*. İstanbul: Vate.

Grûba Xebate ya Vateyî. (2005). *Rastnuştişê Kırmanckî (Zazakî)*. İstanbul: Vate.

Hengirmen, M. (2009). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin.

Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Karaağaç, G. (2018). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit.

Kırkan, A. (2019). *Zazacanın Fonetik Açısından İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması, Tezê Doktorayê Çapnêbîyaye, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.

Kırkan, A. (2020). *Zazakî de Derb û Taybetmendîyê Derbî*. Mukaddime, 11 (2), 446-467. DOI: 10.19059/mukaddime.752624.

- Komelêk Zimanewan (2009). *Modêl û Modêlekanî Rêziman*. Silêmanî: Mellbendî Kurdoloci.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Malmîsanij, M. (2012). *Ji Bo Rastnivîsînê Ferhenga Kurdî (Kurmancî)-Tirkî*. İstanbul: Rûpel.
- Malmîsanij. (1988). *Herakleîtos*, Uppsala: Weşanên Jîna Nû.
- Necmeddîn Ebdulla E.& Sebrî Elî Ş. (2011). *Zimanwanîya Tîorî*. Duhok: Spîrêz,
- Tan, S. (2011). *Rêziman û Rastnivîsa Zarawayê Kurmancî*. İstanbul: Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Toptaş, H. (2016). *Türkçe Dersleri 2. Kitap*. İstanbul: Papatya Bilim.
- Umer Emîn, W. (2011). *Pîtokekanî Zimanewanî*. Hewlêr: Çapxaney Aras.
- Vardar, B. (Ed.). (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Yunis Mihyeddîn B. (2013). *Peywendîyî Astî Morfoloci be Astî Fonoloci û Sîntaks*. Hewlêr: Çapxaney Mukriyanî.

Extended Abstract

Language is a living being and is constantly changing as an indicator of its vitality. Changing the language, being affected by other languages and affecting other languages is a sign of vitality and a condition for its survival. Unchanging and isolated languages are doomed to be forgotten and lost after a while. The change in the language also shows that the language is used actively by the speakers. Various structures occur in the language in the process of change. Although the changes that occur occur at the segmental level, there is also a different level in the language called the suprasegmental level. The segmental level consists of parts of the tongue and examines the language through these parts. Segmental level elements; vocal, consonant, allophone, morpheme and allomorph. Vocal sounds are sounds that are found in all languages and turn groups of sounds into a meaningful word and sentence. There are eight vocal voices in Zazaki. Some of these vocal voices are specific to Zazaki, but some voices are common to some other languages. Concentrated sounds, on the other hand, are sounds that are more numerous than vocal sounds and arise with obstacle when articulated. These voices do not come out as easily as vocal sounds. Consonant voices cannot form meaningful associations without using vocal voices. Consonant and vocal sounds make up the phonemes. Sometimes the phonemes are composed of diphthong or double consonant sounds. Over time, phonemic differences occur between the sounds in the alphabet and the sounds in the language used. These differences are called allophone if they are not semantic. Among the regions where Zazaki is spoken, non-semantic variants that we can call allophone have occurred. This situation has been examined with examples in the study. Morpheme is the smallest language unit that has meaning. Morpheme is sometimes found as a sound or sometimes as a word. Morphemes also change over time. Due to the fact that a standard language has not yet developed and is not used in education, differences have emerged between the regions in Zazaki between the morphemes. These morphemic differences are called allomorphs. In

the study, words that will be examples of allomorphs are given. Elements of the segmental level are not distinctive and are expressed in changes at the partial level. The suprasegmental level, on the other hand, consists of superparticles in the language. At this level, word, sentence elements and sentence are examined in a way that means different meanings. At the suprasegmental level, the characteristics of language units such as tone, accent, timbre, melody, rhythm and speed in Zazaki were studied. All of the elements at this level are interconnected and these elements are used to express emotions. Emphasis is used at the level of syllables, words and sentences, while stresses express tone. Tone regulates the melody and rhythm. Melody can be regarded as the color of the sound. Speed refers to the speaker's adjusting the speed of his voice according to his emotions and environment. Since the elements of the suprasegmental level reflect emotions, they can change according to the environment and time the speaker is in. The emphasis was not re-emphasized in this study, as the subject of emphasis was previously published independently. The aim of the study is to explain the phonemes in Zazaki at segmental and suprasegmental levels, according to the criteria of phonology, together with their sub-branches. Although the elements of these two levels seem different from each other, both levels complement each other. Elements at two levels provide communication between the receiver and the transmitter. In the study, linguistics books were used and examples of works written in Zazaki were given. The study was limited to items standardized in written language. The results of the study are important in terms of analyzing the allophone and allomorphs in their words and revealing their vocabulary in a scientific way. In addition, it is important for Zazaki that the elements at the suprasegmental level are handled within the framework of certain rules. The study is important in terms of its results and because it examines Zazaki at segmental and suprasegmental levels. It is necessary to reveal the linguistic features of zazaki and to undergo such studies for a more comprehensive evaluation of the language.